

ҚАСИЕТТИ РАМАЗАН АЙЫ ҚҰТТЫ БОЛСЫН!

№24 (1091)

18 маусым,
бейсенбі

2015 жыл

Газет 1994 жылғы қаңтардың 28-інен шыға бастады

TURKISTAN

Біздің электронды пошта: turkestan_gazeta@mail.ru
Біздің сайт: www.turkystan.kz

Халықаралық саяси апталық

Еліміз тауелсіздік алып, әлемге толық таныла бастағанына ши्रек ғасырдай үақыт болса да, бүкіл түркі халқының ұлы перзенті Мұстафа Шоқайды біле бермейтіндер қатары әзір аз емес. Былтыр Астана қалалық Маслихатының бір отырысында Мұстафа Шоқайдың атын №51 мектепке беру туралы маселе қойылғанда бірер депутат қарсы шығып, маселе шешімін таппай қалған еді. Тіпті билік маңайында жүрген ғылым докторының қайсар курескерді білмегеніне таң қалғанинан басқа не айтамыз? Өкінішке қарай, қалған депутаттар басқаша пікір айта алмады. Үстіміздегі жылдың 19 мамыр күнгі «Номад-СУ сайтында» «Мұстафа Шоқай. Реальность и миф» деген материал «Нужна ли Казахстану новая мифология?» айдарымен берілді. Мұнда Ақайшылықты маселелер жоқ емес.

Бүгіндері Париждегі ескерткіштің тұрған Мұстафа Шокайға кешегі көнестік насиҳат «сатыны», «опасызы», «контрреволюционер», «нагыз пантюркист» және «тапнисламист» деп толып жатқандар аттар таққан болатын.

Биыл туғанында 125 жыл толу күнде

Биыл тұғанына 125 жыл толу карсаңында Мұстафа Шокайдың 12 томдық шығармаларының толық жинағы жарыс көрді. Он екі томдықтың беташарындағы көлемі отыз төрт баспа болатын бірінші кітапта Мұстафа Шокайдың кім болғаны туралы егжей-тегжейлік баяндаган. Белгілі мұстафатанушы Көшім Есмагамбетов мұның негізінен өзінің 2008 жылы шықкан «Әлем таныған тұлға» атты қөлемді монографиясын алғандай Оған елеулі толықтырулад енгізе отырып, автор берісі Түркістан аймағының, арасында бүкіл түркі жүртінің тәуелсіздігін туектекен, өмірінен соңғы жиырма жылды Еуропаның төрінде еткізген шынайы гуманист, энциклопедиялық білімдардың ірі ойшыл ретіндегі Мұстафа Шокайдың дүниетанымын, шығармашылық мұрасын талдап, ғылыми мәні зор тұжырымдар мен корытындылар жасаған, оның шынайы адами һәм курескерлік болмысын өттүфырына қоңдырган. Жинақтың 2-11 томын әртүрлі тақырыптагы 1100-дей мәтін мен еңбектер құрайды. Оның көлемі 6700 парапттан астам 430 баспа табак. Материалдардың 662-сі орыс тілінде, 275-і араб әрпімен төт жазу жөнө шағатай, 135-і француз, калғандары ағылшын, поляк, түрік, бір ғана материал (ол – М. Шокайдың 1936 жылы Берлин радиосынан сейлекен сезі) казақ тілінде. Сонын, ол екінші томды М.Шокайдың епистолярлық мұрасы қурайды.

Мұстафа Шокай шығармаларының бүл басылымының ең басты жетістігі мен ерекшелігі оның түпнұсқа күйіндегі тұңғыш жарық көргендігінде болып отыр. Сонымен қатар әрбір томның беташарындағы болған алғысөздер мен соңғы түсіндірмелер оқырманға нақты бағыт-бағдар ұсынады. Сондай-ақ Шоқайдың шығармашылық зертхана-сымен, жұмыс істеу эдіс-тәсілдерімен теренірек таныстыру мақсатында әрбір томның аяғында қосымшалар, факсимилелер берілген. Жеке мұрағаттық кордан алынған материалдар да бай, қыз-

Осындағы мол мұраның толық жарық-ка шығуына ерекше қажыр-кайрат жүмсаған К. Есмагамбетовтің еңбегі атакты ақын Әбілда Тәжібаевтың «дебиеттерге шағын» Мардан Байділдаев жөніндегі «бір өзі бір институттың жұмысының атқарды» дегенін еріксіз еске туырді. Бұған Франциядағы М.Шоқайдың жеке мұрагаттық корынан, Өзбекстан, Қазақстан, Германия, Туркия және т.б. елдердің мұрагат материалдарынан казақ орыс, шағатай, ағылшын, француз, түрік полік тілдеріндегі еңбектердің жиналуды саралануы, талдануы да толық дәлел бола алады. Мұның үстінен М.Шоқайдың 40 шамалы мұрлықтарынан есімдері болғаны да

шамалы бүркеншік есімдері болғаның да
ескертे кеткен артық болmas.

Мұстафа Шоқайдың шығармалары
жинағының екінші томына 1913-1924-
жылдары жазылған еңбектер кірген.
Ол Санкт-Петербургте оқып жүрген бір
топ студенттердің 1913 жылдан шыға-
бастаған «Қазак» газетіне жолдаған
құттықтау хатымен ашылады. Онда
жастар Орынборда шықпақша болып
жатқан «Қазак» газетіне куаныштары
көйиндерін сыймай, басылымның
«қадамы қайырлы, бауы берік, өмір-
жасы ұзақ болып, мақсұтқа жетпегін-
тілектестіктерін» білдірген болатын.
Сонымен қатар хат ілелер манызды екі
мәселені көтереді. Оның бірі – «Қазак»
газетінің «...біздің мұнды жұртымыз-
дың мұндасты, бірінің хал-жайын бір-
біліп тұруына да жәрдемі аз тимес-
еді деген ой. Екіншісі, «қаламмене-
жардем беретүгін мұсылманша оқыған
құрьыларымыз бір нарсе жазғанда басқа-
эріп, фарсы, ногай карындастарымызды
(қандастарымыздың деген мағынада –
Ә.Б.) создерін; орысса оқығандарымы-
орыс, яки басқа Еуропа жұртының тіл-
дерін орынсыз көп кірістірмей, вәзімізді
қазақтың нағыз қара тілімен жазуды

бас редактордың әрқашан назарында
алып жүруіне тілек білдіреді. Мінеке
Мұстафа Шоқай құрьылары осыдан
бір ғасыр бүрін тіліміздің тазалығының
улken халықтық маселе етіп көтеріп
отыр. Мұны оки отырып, мемлекеттің
мәртебеге ие болғанына ширек ғасыр
болса да, ана тіліміздің тәуелсіз елімізді
теріне шыға алмай отырғаны еріксіз
ойландырады. Осыдан кейін томдада
берілген Петербордада түркі жастарының
«Сиратель-Мұстаким» (Тұра жол) жән-

«Сирател-Мұстаким» (Тұра жол) және Петроградтың оқушы жастарының, «Сирател-Мұстаким» жақташыларының жаңа зерекеттері туралы» үндеуінің де мәні зор. Бұл, бір жағынан, Мұстафа Шокайдың жасынан түркітілдес жастармен жиа араласқанын, пікірлес болғанын көрсетсе, екінші жағынан, осындағы тағы бір тоғызы патшага жағымпаз діни үймем көрсөндығын билдіреді. Мұнда да діннің тазалығы әнгіме болады. Бұл алғашқы екі материалды түркі халқының үлкен перзенттің іц болашағын айқындаға алғашқы нышандар деуеге болады.

Сталиннің сеніміне енген Иван Тоболин марксистік кезқарас бойынша қырызылдар (казактар – Ә.Б.) экономикалық жағынан алсіз, сондыктан олар жойылуға тиісті. Сол себепті революция үшін қаржыны аштықпен күреске емес, майданға қолдауға жұмсау пайдалеген. Бұл мәліметтер РСФСР Кенхаломының (Совнарком) төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың 1925 жылы Ташкентте шыққан «Революция және тұракты халық» деген кітабынан алынған.

Большевиктердің «ұлттың өзін-өзі билеушілігі» туралы теориясы 1917 жылғы Қазан тендересіне дейін бетке ұстар ұрандарының бірі болған белгілі. Ленин 1914 жылдың сәуірінде: «Ұлттың өз тәгдышын өзі билеушілігі бөтен ұлттық ұжымнан бөлек шығуында, өз алдына жеке мемлекет құруында» деген болатын. Мұстафа Шокай мұны кейін басқа да Қенес басшыларының сан рет

кебіне жазаланбайтыны, тіпті олардың іздестірудің бола бермейтіндігі турында айтылған. Сонымен қатар «Түркістандағы партияны тазартудың корытындыларынан» атты мақаласында Мұстафа Шокай елкеде бірнеше ай бойы партияның катарын тазарту жүріп жатқандығын зерттегендегі белгісі болса да, жергілікті басылымдарда қарағандық қазірдің өзінде партияның өктемдіктерінің бейнесін айқын тануға болатындығын көрсеткіштіктердің бірақ факттылар айтылғанмен себепті түсіндірілмейді деп жазды. Мысалы Ташкентте тазартудың нәтижесінде мындаған партия мүшелерінің 23 пайызы катардан шығарылған. Кейір жерлерде партия катары 60 тан 90 пайызға дейін тазартылған.

Мұстафа Шокайдың 1931-1933 жылдары жазылған еңбектері кірген VI томда алғашқы «1916 жылғы ұлттық қозғалыстырылған туралы большевиктердің етірігі» деген

Задача № 1. Найдите значение выражения $\frac{1}{\sqrt{2}} \cdot \frac{\sqrt{2}}{2} \cdot \frac{2}{\sqrt{3}} \cdot \frac{\sqrt{3}}{3} \cdots \frac{1}{\sqrt{n}} \cdot \frac{\sqrt{n}}{n}$.

күргәц энтузиазм, сыртқы қолдау да, егер ішкі бірлік болмаса, егер халық өзінің ішкі тұтастығын қамтамасыз ете алмаса, ел көсемдері өзінің мансапқорлығынан жоғары көтерілмесе, онда ешқандай да курес нәтиже бере алмайды, ішкі бірлікті сактау мен оны нығайту ең жоғары заң болуга тиісті.

Шының Түркістан деңгээлібұна-

тыс ұстаған емес. Өйткені Түркістандағы жағдай осы кеңестік тұтас жүйенің кұрамдас белігі болатын. Осы бағытты 1935-1937 жылдарды жазылған, IX томнан кірген бірнеше мақалалардағы 1936 жылдың қабылданған кеңестік саяси жүйенің күкізықты мәртебесін айқындадытын Конституция туралы ой-тұжырымдар будын дәүләттегі «Кеңестік нағарілік» да, «Кеңестік

ы
н
а
а
н
с
с
»
н
 элементтерден «газалаудын» жолы ретінде
өтеді, барлық Жогары Совет тегералдары
партияның Орталық комитеттерінің
хатшылары болатыны, кеңестік жүйенің
ондағы негізгі идеясы парламенттің
партиямен бірлігін емес, парламенттің
партияның Орталық органының алдында
қызыметшілік рөлін көрсету деп жазды
Мустафа Шокай езінің «Парламенттегі
ойын» және «Совет «парламенттің»
комедиясы» деген еңбектерінде.

Он бірінші томда жарық көрген 1939 жылдың жазы мен 1941 жылдың маусымынан карашага дейінгі уақытта жазылған еңбектерінде Мұстафа Шокай сонау жас қүнінде берік ұстасым еткен, кейін жетілдіре түсken әйт мүддесін корғау мен Ресейдің тогалитарлық үлттық езгісіне карсы азаттық қозғалысқа бірігуден баска жолдың жоқ екенін тағы да дәлелдейді. Том түркі халқының бірлігі, тұтастыры мен ынтымалғына арналған алғашқы

«Түркілер бірлігі» атты макаламен ашылған. Мұны Мұстафа Шоқайдың осы тақырыптағы соңғы еңбегі деуге де болады. Автор түркілер бірлігі идеясы әзір накты иттиже бермесе, ол түркі топтарының осынан тілегінің жеткілікті болмағанынан емес, жағдайдың тілек пен мұмкіндікten күшті болып отырганында дейді. Өйткені түркі бірлігі – ең алдымен таза саяси мәселе, онын шешімінің толықтай накты ахуалга байланысты екендігін, большевиктік империализмге карсы барлық ұлттардың орыс емес майданын тұтас нығайтуды, күштегідің жақет ететінін атап көрсетеді. Бұл «геосаясат» емес, таза стратегиялық саясат деген ой тастанды. Күрестік жағдайларының талаптарына сәйкес келмейтін ешқандай бірлік ол калай атала да, ешқандай пайда бермейді деп катаң ескертеді.

Бермейді деп жағаң ескертеді.
Әңгіме өзегі болып отырған томда
Мұстафа Шоқай «Түркістан тарихы»
деген атпен екі материал жариялаған.
Бұдан кейнігі «Түркістан» атты мазмұны
жағынан осыларға жақын екі еңбекке
караганда Мұстафа Шоқай өз отанының
тарихы жөнінде кітап жазбас болған
сиякты. Оған тарғы бір дәлел Мария
Шоқай анымсызың естелігіндегі Мұстафа
Шоқайдың: «Алла елімнің тәуелсіздікке
қол жеткізгенін көрүді нәсіп етсе, мен тек
саяси үтіг ісімен ғана айналысад едім.
Жастар үкімет құрса, мен елімнің тарихы
жөне басқа өлкे халықтары туралы
кітаптар жазумен шығылданар едім.» –
деп килядаганы. Алайда екінші дүниес-
жүзілік соғыстың басталуы жалынды
публицист, зангер-ғалым, төрек тарихи
дүниесінің бірнеше жетекші тілдерін
білген, түркі әлемінің ұлы перзентінің
тағдырын күрт өзгертеуді. Тағдыр өзге
арнамен кетеді.

аралынан келді.

Мұстафа Шоқай шығармаларының ішінде жалпы Түркістан өніріне көткесі матерналдарды балай қойғанда тек «Түркістан» атауымен жазылған 200-дей макала бар. «Түркістан мәселесінің койылуы» атты мақаланы солардың соңғысы деуге болады. Автор Советтік Ресейдегі ұлттық мәселенің ішінде Түркістан аса манызды дей отырып, бұрынғы революцияға дейінгі Ресейдің орыстандыру саясатының негізгі бағыты орыс шаруаларын жергілікті халықтан тартып алған жерлерге орналастыру, тек орыс-түзем мектептерін ашу және түркістандықтарды саяси құқығынан айыру болды деп тағы да бұрынғы ойларына ойысады. Мұндай саясаттың отар Түркістан мен метрополиялық Ресейдің жақындауына ықпал етеді алмайтыны, сол себептен Түркістан, сондай-ақ басқа Советтік орыс емес аймактарға азаттық үшін күресті соңғы рет күштірек жағдайда жүргізу керектігі айттылады. Сөйтіп жалғыз ортақ жауға барлық күшті бір тұғас күреске жинақтау, біріккен күрес майданы мен әрбір ұлттың ерекшеліктерін ықшадағатпен ескеріп, тиисті көзімдік инициатива мен көмекшілік айтуынан

қарым-қатынас жасау қажеттігі, ейткени олар Ресейден жапшай бостандық ауды талап етіп, жалпы түрік халықтарының, оның ішінде Туркістанның ұлт-азаттық күресті бағдарламасына тек тактикалық сипатта кірген жөн деп жазды.

Соңғы, оң екінші томды М.Шоқай-дан эпистолярлық мұрасы құрайды. Саяси қурестің от-жалынында шынықкан, өмір жолында сан түрлі мінез-құлықты қайраткерлермен жолығып, кейде олардың кейбіреулерімен айтыска да түскен жалынды публицистін эмиграциядагы Әзіrbайжан, Грузия, Кавказ, Украина, Еділ-Орал, Түркістан, Ресей өнірі халықтарының жетекшілерімен, Қытай, Ауганстан, Иран, Жапония, Сауд Арабиясы, Ұлыбритания, АҚШ, Италия, Голландия, Скандинавия, Франция, Германия, Бельгия, Марокко, Франция, Германия, Бельгия, Марокко, Франция, Германия,

Польша, Туркияның, Мысыр және т.б. елдердің саяси, қоғам қайраткерлерімен, шығыстанушы галымдармен, Өзбекстан, Казакстандағы туыстары мен жолдастарымен жазысқан хаттары іріктеліп берілген. Осыған дейін 2006 жылы Алматыдағы «Саға» баспасынан «Мустафа Шокай. Эпистолярлық мұрасы» атты екі томдық жинақ К.Есмагамбетовтің ғылыми жетекшілігімен шыққан болатын. Ұлы курескердің өмірі мен сан салалы қызыметтіне, шығармашылық мұрасына, дүниетанымына, саяси және елеуметтік үстелдіктерге атқарылған мәні бар мұндай құжаттардан да М.Шокайдың көзделеген нысанага да жеткізегендегі, ғылыми негізделген ойлары, азаматтық айбыны, кісілік келбеті, реєсми және шығармашылық жағдайларда айтыла бермейтін жан сыры айқын танылады. Мұндай ләззатты тек оқып кана ал аласын, сондаған автор идеяларын терен ұғынасын, ұттым деп соқкан улкен жүрекшілік үлгілін жаңынанмен

Соккан үлкен жүректің луппн жаңынмен сезесін.

Сөз соңында айтарымыз, Мұстафа Шокайдың толық жинағындағы шығармаларын қыскаша шолудың езі оның бүкіл түркі халқының азаттығы және бостандығы, олардың мәнгі бірлігі ушін күрескен, сол ушін ғұмырын да құрбан еткен жаһынды публицист, халықаралық кеңестегегі саяси сарапшы, отандық кеңестану ғылыминың негізін салушы, ғұламағалым болғанын толық паш ете алады. Мұнымен жақсы танысқан қоқырман тендеңсіз мол рухани қазына иесіне сүйсіне де, қызыға да қарайды.

Әбдіжәлел БӘКІР,
саяси ғылымдар докторы,
Қазақ гуманитарлық заң

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫ БІЛМЕЙТІН МӘСЛИХАТ ДЕПУТАТТАРЫ

өздерінің рухани жарымжан екенін танытқаны ма?

A black and white portrait of Leon Trotsky, showing him from the chest up. He has a mustache and is wearing a suit and tie. The background is a stylized, sunburst-like pattern.

укіметіне сан түрлі көмегін көрсеткен. Мұндай әрекеттің аргы жағында ұлт-азаттық қозғалысты жерлеу жатқанын байкау кын емес. Бұл большевиктердің өз мұдделерінән кайшы келетін ұлттық бой көтерулерге тұратын көрсетіп келе жатқан саясаты болатын. Оны кеңес тарихы талай дәлелледі.

Мұстафа Шоқайдың пікірінше, большевиктер «лениндік ұлт саясатының» жүгесінде Түркістаның екіжақты рөлін ерекше атауды және оны айтуды жақсы көрген. Біріншіден, Туркістан совет өкіметінің саясатында ұлттық мәселе турасындағы «тәжірибе аланы» қызметін атқарса, екіншіден, Туркістан пролетариат диктатурасы үшін маңыздырақ мәселені – «оттарлаушы-азаттық революциясын» жүзеге асырудың нақты үлгісі болып танылуы керек. Автор большевиктердің билік басына келгенін үнемі қайталап, насиҳаттап келгені «ұлттың өзін-өзі билеушілігі» деген лениндік қағидасы олар өкімет тұтқасын төрт жыл ұстаганнан кейін, «актармен майдан алаңын» жойғаннан соң «ұлттардың өзін-өзі билеу» дегенді «бос дақыптыр» деп оны «өз алдына мемлекет болып белінуге» карсы қойды деп атап көрсетеді.

Мұстафа Шоқа еңбекте советтік басшылықты Түркістан шаруалары калай сезінді дей отырып, 1919 жылдың 5 маусымында Та什кентте еткен Түркістан коммунистер партиясының өлкелік 3-съезінің отырысында сейлекен «мұсылман-кедейдін» ағынан жарылған мамина сезін тілге тиек етеді: «Біздер, мұсылман сорлылар, Николайдың кезінде де мал соңында зар енредік, қазіргі пролетарлық үкіметте дегап сол калпымыз. Тіпті одан да жаманайбыз...». Екінші бір мысалға сол кездегі Түркістан комиссарлар Советінің торғасы Сорокиннің: «... Мұсылмандардан бәрін тартып алды, тартып алған қана қоймай, оларды өлтіріп жатыр. Біздің солдаттар оларды қорғаудың орнына тонаушылықпен айналысып, өлтірумен шүгүлденады... Қыстактардағы тұрғындар тепкіре түсіп, кашшы жатыр» деген сезін алады. Мұны да автор Тұған Рысқұловтың жағарыла

да автор Үрар Рысқұловтың жоғарыда аталаң кітапынан алған.

Тағы бір мысал. Большевиктер 1919 жылдардан Түркістан үлттық республикасындағы мемлекеттік басқару аппаратын міндепті түрде «çылтандыру» («национализация»), яғни басқару органдарын жергілікті халықтың өз билігін езіне беру туралы мәселе көтерген болатын. Алайда бұл да кейін бос сөзге айналады. Мұстафа Шокай Ташкенттік «Правда Востока» (12 қазан, 1927 ж.) мен «Қызыл Өзбекстан» (14 қазан, 1927 ж.) атты газеттерден алған маліметтерді көлтіре отырып, «аппаратты жетілдіру және ықшамдау деген салтауда бетке үстап, жергілікті халық өкілдерін жұмыстан шығару және қыскарту

косылдының аита отырып, оған нақты мысалдар, цифрлар келтіре. Мысалы, Туркістаннан ССРР Жогарғы Советінің «Ұлттар советіне» сайланған 141 депутаттың 35-і, яғни 25 пайыздай ал «Совет Одагы» палатасына сайланған 53 депутаттың 26-ы, яғни 50 пайыздай түркістандықтар емес. Ал «ССРР-де» сайлау алды наукан (компания) аттака мақала да автор Одакқа қарайтын бір үлттық республикалар Оргалық өздерінің адалдығын таныту үшін барлық сайлау округтарында Жогарғы Советтеріне кандидат етіп ешкайсын жергілікті жерге келіп, отырыстардың катыса алмайтын болса да Сталиндин, Калининді, Ворошиловты, Ежовты, Молотовты, Кағановичті т.б. ұсыннан